

УДК 37(09)

Пономаревський С. Б.

УКРАЇНІЗАЦІЯ ОСВІТИ ТА ШКІЛЬНИЦТВА В 20–30-х рр. ХХ ст. НА НИЗОВОМУ ПОВОЛЖІ В РОСІЇ

У статті висвітлено особливості українізації радянського періоду (20–30-і рр.) на Низовому Поволжі – одному із традиційних регіонів потужної української присутності.

Ключові слова: освіта, шкільництво, мовний, ідентичність, національний.

Українізація у регіоні Низового Надволжя (або Поволжя; сучасні Саратовська, Волгоградська, Астраханська області), компактно заселеному масивами українців з XVIII століття, відбувалася з 1923 по 1933 рік. Як і в інших місцевостях української присутності в Росії, тут спостерігалися певні протиріччя, пов'язані з самим ходом українізаційних процесів, особливо тієї їх частини, яка торкалася втілення шкільних реформ. З іншого боку, освітня ділянка українізації 20–30-х років у Росії до цього часу залишається малодослідженою як вітчизняними, так і російськими істориками педагогіки. Загалом соціальні, мовні, історичні аспекти українізації на Поволжі вивчали І. Шульга, В. Супрун, В. Сінельникова, однак їх розвідки полишають освітні та шкільницькі моменти поза увагою.

Метою нашої статті є спроба дослідження стану, умов і особливостей українізаційних процесів на Нижньому Поволжі.

Початком українізації в Низовому Поволжі стали місцеві ініціативи зі створення у лютому 1923 року українських підвідділів при відділеннях національних меншин губернських виконавчих комітетів. Дані підрозділи були зобов'язані проводити широку організаційну роботу з національно-культурного та освітнього обслуговування представників національних меншин. Окрім того, в 1923 році у Царицинській губернії, де проживало 24 тисячі українців, були відкриті 4 українські початкові школи та російсько-український технікум у станиці Новоанненській [19].

Відмітимо, що на середину 1917 року в Низовому Поволжі проживало майже 550 тисяч етнічних українців [1, с. 31], тобто за останні 20 років з моменту першого Всеросійського перепису населення, який відбувся у 1897 році, українське населення краю збільшилося майже на 150 тисяч осіб, цебто природний приріст населення та міграції у цілому складала 37 %. На початку першого десятиліття ХХ ст. українцями в Низовому Поволжі було засновано та заселено понад 600 слобід, сіл і хуторів.

Нижньоволзькі українці зацікавлено й захоплено сприйняли політику українізації, яка обіцяла їм повернення до рідних духовних джерел та широкі перспективи національного розвитку, особливо для української молоді. Є свідчення того, що місцевими громадами були позитивно сприйняті наміри влади щодо переведення деяких початкових шкіл з російської на українську мову навчання [12, с. 53]. Разом з тим, масштабність поставлених українізацією практичних завдань, необхідність вирішення на місцях у зв'язку з цим значної кількості організаційних, ідеологічно-агітаційних, фінансових, методичних, видавничих і інших проблем, а іноді, очевидно, й звичайне нерозуміння ситуації викликали у середовищі чиновницького апарату Поволжя чимало негативних оцінок українізаційних процесів. Документи початку та середини 20-х років свідчать про байдуже або й вороже ставлення до нової національної політики працівників відділів народної освіти (ВНО) районного й губернського рівнів, окремих партійних і радянських функціонерів [4, Ззв.]. Вони по-своєму

© Пономаревський С. Б., 2011

тлумачили зміст і перспективи українізації, розцінюючи її явно помилковим кроком центральної влади у вирішенні національного питання. При цьому на місцях нерідко стверджувалося, що місцеве українське населення необхідно кваліфікувати однією з гілок великоруської народності, враховуючи суттєві мовні відмінності від основного українського масиву (білінгвізм), відносно давні терміни переселення, компактність і відокремленість у способі життя внаслідок специфіки форм основної праці (ельтонський соляний промисел), трансформації етнічної самосвідомості тощо [20, с. 139]. Результатом таких міркувань стало те, що в кінці того ж 1923 року губернські адміністрації краю прийняли рішення відмовитися від будь-яких українізаційних змін у освіті, культурі, адміністративному апараті та пресі. Як слушно зауважив з цього приводу сучасний саратовський дослідник І.І. Шульга, “українізація Низового Поволжя за ініціативою місцевої партійної та радянської влади була згорнута, не встигнувши розпочатися” [20, с. 140].

Подальші спроби губернських представництв у справах національних меншин розгорнути українізацію в регіоні успіху не мали, незважаючи на численні дискусії, підкріплені документами партійних і радянських органів з вимогами продовжувати політику, спрямовану на обслуговування місцевого населення рідними мовами. Губернська влада на місцях зі свого боку вказувала на необхідність “інтернаціонального” підходу до національних питань, стверджуючи, що українізація призведе до національних ухилів тощо. Так, показовим було засідання Камишинського повітового комітету РКП(б) від 1925-го р., котре прийняло резолюцію: “При подальшій довгостроковій агітаційній роботі з популяризації української мови за рахунок великоруської, пробуджуючи національні почуття українців, котрі вже зараз виділяються серед великоруського населення, можна досягти такого стану, що українське населення погодиться на введення української мови в школах і установах, але від цього президія повіткому інших результатів, окрім шкоди, не бачить” [8, с. 11]. Разом з тим, документи цього часу зафіксували чимало свідчень про бажання українських селян Поволжя навчати своїх дітей рідною мовою [17, с. 18]. Наприклад, протягом 1924–1925 рр. до губернських рад національних меншин з районів, компактно заселених українцями, почали надходити листи, в яких селяни скаржилися на нехтування місцевою владою національних потреб українського населення, відсутність шкіл, безініціативність і бездіяльність [7, с. 34]. З конкретних прикладів наведемо лист саратовських студентів, надісланий до керівництва губернського виконкому з проханням переведення викладання у навчальному закладі на українську мову: “...когда мы приезжали домой, то наши деды, отцы, братья, сестры и прочие родственники говорят нам: “Ми чули, що Ленін розршив кожному народу вчиться своєму рідному слову на рідній мові, цебто, на українській мові, бо наших дітей і теперічки вчать так, як при цареві, чи дождемось ми коли-небудь почути в школі рідну мову?” – спрашивают нас односельчане. Ответить на такой щекотливый вопрос что-либо определенное мы затруднились” [6, с. 322]. У відповідь губернська адміністрація з Саратова та Царицина пояснювала: “спеціальної роботи серед українського населення в даний час не проводиться тому, що українське населення української мови не розуміє. Потреба українського населення в обслуговуванні його культурних запитів є непомітною” [2, с. 4].

Центральна радянська влада, розуміючи позицію нижневолзьких адміністрацій, змушена була відрядити до Саратова завідувача українським Центральним Бюро Раднацмена П. Шафрана. З його ініціативи при Саратовському губвиконкомі було створено спеціальну комісію з вивчення українського питання, пізніше така ж комісія почала працювати й у Царицинській губернії. Практично в усіх населених пунктах Поволжя, де працювали комісії, місцеві громади висловлювалися за

необхідність переведення шкіл на українську мову навчання. У бесідах учителі заявляли: “материнська розмовна мова місцевих малоросів більше подібна до української, ніж до російської.., до того, як навчати українських учнів грамоті, доводиться вчити розуміти й розмовляти російською мовою, що гальмує загальну роботу школи й спостерігається шкода в орієнтації з боку учнів” [5, с. 18]. Загалом, за результатами обстеження районів компактного проживання українців у Нижньому Поволжі Народний комісаріат освіти видав для місцевої адміністрації розпорядження “Про роботу серед українців” (19 жовтня 1925 р.) У даному розпорядженні суворо вимагалось розпочати реалізацію заходів щодо проведення українізації в районах Нижнього Поволжя.

У наступному 1926-му році Центральне Бюро ради національних меншин ініціювало приїзд до Нижнього Поволжя повторної, ще більш авторитетної комісії з метою більш глибокого вивчення умов проведення українізації. За результатами своєї роботи й ця комісія констатувала: “Проживаючи компактними масивами, українське населення цілком зберегло свої побутові особливості, розмовляє в родині й спілкується один з одним українською мовою.., розмовна мова українців дуже близька до літературної. З бесід з партійними товаришами, населенням і учителями комісія виявила, що діти українців майже зовсім не знають запасу російських слів, і перший рік навчання витрачається на те, щоб навчити їх хоча б трохи говорити російською мовою” [15, с. 53]. Однак, і цього разу до реалізації заходів щодо українізації не дійшло з причини відсутності в регіоні, як стверджували представники губернської влади, відповідальних працівників-українців. Народний комісаріат освіти у відповідь на це надіслав до Нижнього Поволжя таких фахівців. Але надіслані чиновники “не змогли, дивним чином, спрацюватися з місцевими й були звільнені за скороченням штатів” [20, с. 141]. Для розуміння ситуації приведемо цитату з відповіддю завідувача губвідділом освіти на запитання українського інспектора про подальший хід українізації: “Так, повідомлю Вам сумну звістку. Серед хохлів роботу не вести, не потрібно хохлів навчати їх хохляцькою мовою” [9, 15об.]. Напередодні наради інший чиновник, завідувач Царицинської ради з національних меншин, повідомляв прибулому українському інспекторові: “Вас заб’ють, даремно приїхали працювати, роботи не поведеш. Тому що я знаю, вирішено провести плебісцит, який поховає українську роботу загалом, це не на Україні, і не я з тобою буду вести плебісцит. А книги (українською мовою), їх шість тисяч чи більше, потрібно буде продати на базарі, оселедці загортати...” [14, с. 53]. Таким чином, і у 1928-му році Народний комісаріат освіти РРСФР, як і раніше, змушений був констатувати щодо Нижнього Поволжя: “особливо гострою є ситуація з українцями і білорусами, національність яких, як і їх мову, місцеві керівники до цього часу заперечують” [11, с. 6].

Ситуація почала дещо змінюватися лише з 1929-го року. Цей поворот у бік позитивного вирішення “українського питання” впроваджувався під суворим контролем партійних органів, які зобов’язали радянську адміністрацію на місцях терміново здійснити заходи щодо забезпечення українізації в усіх визначених напрямках. Поглиблення українізаційних заходів співпадало також з процесами масових переселень, у основному селянських, з України до Поволжя. Так, за свідченнями І. Шульги, протягом 1923–1929 років лише на землі Пугачовського округу Саратовщини мігрувало з різних українських регіонів більше 30-ти тисяч поселенців [20,141]. У місцях переселення нові мешканці у першу чергу ставили питання про організацію національних шкіл, бібліотек, про наявність книг рідною мовою, про організацію культурно-масових заходів. На початку 1929-го року на одному з крайових партійних зібрань, присвячених вирішенню національних питань, було прийнято рішення: “...в умовах наявності значної кількості українців (600 тисяч осіб) і великої кількості прибуваючих з України переселенців.., крайова

партнарада вважає негайно розпочати проведення українізації” [13, 25]. Попередня позиція щодо цього питання місцевих адміністрацій Нижнього Поволжя була категорично розкритикована. Авторитетне рішення крайових комуністів сприяло кардинальній зміні позицій на рівні районних відділів народної освіти, котрі засудили прорахунки попередніх років і гаряче підтримали початок практичних українізаційних кроків у реорганізації шкільної освіти.

Новий етап українізації передбачив виокремлення трьох національних районів, як це було зроблено трохи раніше в краї для меншин татар, мордві та німців. Ставилось завдання, щоб уся діяльність, в першу чергу освітня, здійснювалася виключно українською мовою. Розумілося, що партійні та радянські працівники будуть боротися з русифікацією населення в українських селищах засобами активної просвітницької діяльності [10, с. 230]. В умовах українізації такі поняття, як інтернаціоналізм і русифікація поставали тотожними. За тогочасним висловлюванням одного з відповідальних працівників, у день святкування річниці Жовтневої революції в слободі Самійлівці “російські товариші пропагують недоречний інтернаціоналізм через російську мову. Так, райполітосвіти під час святкувань не дозволив виступу українською мовою одного з учнів школи, заявляючи, що виступи українською суперечать загальному духу інтернаціоналізму” [3, с. 78]. Значна робота на цьому етапі українізації була проведена щодо ліквідації неписьменності та в галузі народної освіти: реалізації підлягав п’ятирічний план переведення в українських районах початкових шкіл на українську мову навчання. У цьому напрямку здійснювалася агітаційна діяльність серед українського населення й особливо дітей шкільного віку та їхніх батьків. У містах Балашові та Миколаївську на базі педагогічних технікумів відкрилися українські відділення на 45 осіб. За деякий час такі ж заходи здійснили в містах Покровську та Саратові. До початку 1931/1932 навчального року усі школи першого ступеня були переведені на українську мову навчання. Крім того, в цей період відкрилися українські бібліотеки, хати-читальні, книгарні, почали виходити крайова газета “Шляхом Леніна” і літературно-художній журнал “Ленінові заповіді”. За п’ятирічним планом до 1933-го року мали бути українізовані також усі школи другого ступеня.

Однак, період українізації в Нижньому Поволжі, як і в інших регіонах РРСФР, виявився нетривалим. 16 грудня 1932-го року на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) після розгляду питання “Про українізацію в ДСК, Казахстані, Середній Азії, ЦЧО та інших районах СРСР” було прийнято рішення про негайне припинення українізації, закриття українських шкіл, газет, журналів, видавництва [18, с. 382]. За деякий час після прийняття даної постанови в Нижньому Поволжі були зафіксовані “проникнення класово-ворожих впливів у школи, факти грубого порушення принципів комуністичного виховання” [8, с. 11]. Під враженням директив з центру у лютому 1933 р. Нижневолзький крайовий комітет ВКП(б) розглянув питання “Про роботу з українським населенням у краї”, у результаті чого прийшов до висновку, що місцева українізація відбувалася під впливом націоналістичних елементів, у тому числі й тих, які діяли з України й цей процес повністю суперечить цілям вирішення національного питання, поставленим партією й урядом РРФСР. Серед пунктів постанови засідання крайового комітету були й ті, які стосувалися української освіти і шкільництва в регіоні. Зокрема, бюро постановило: 1. Припинити видання крайової української газети “Шляхом Леніна”, українського видання журналу “Ленінові заповіді”, перевести районні газети, які повністю або частково виходять українською мовою, на російську мову. 2. Доручити крайовому відділу народної

освіти підготувати переведення викладання в українізованих школах на російську мову, перевірити й покращити склад працівників народної освіти та вчителів в українізованих районах. 3. Переглянути намічені контрольними цифрами заходи в галузі українізації шкіл, політпросвіт закладів, організації відділів у середніх професійних школах, вишах і т. ін.

Рішення зі згортання українізації виявилось вирішальним сигналом для українців Нижнього Поволжя щодо подальшого збереження української національної самобутності й етнічної самосвідомості. За короткий час українська мова тут, як і в період Російської імперії, знову була витіснена на рівень виключно побутового та родинного спілкування. Навчання українських дітей російською мовою прискорило асиміляційні процеси, які тривають і до сьогодні.

Таким чином, 20–30-і роки ХХ століття ознаменувалися початком широкої українізації в російських регіонах, яка насамперед мала освітньо-педагогічний характер. Учителювання та українські громади активно включилися в пошуки шляхів створення системи національного шкільного навчання та виховання. У даний період шкільна українізація на Нижньому Поволжі отримала потужний всенародний характер і мала вигляд як державних директив, щоправда, нерідко перекручених, так і громадських ініціатив із забезпечення розвитку української освіти.

Список використаних джерел

1. Бабенко В.Я. Украинцы Башкирской ССР: проведение малой этнической группы в полиэтнической среде./В. Бабенко – Уфа, МДВУ, 1992. -169 с.
2. Государственный архив новейшей истории Саратовской области(ГАНИСО) Ф.27.- Оп.3.-Д.38.-Л.4.
3. ГАНИСО. Ф.55. Оп.1. Д.121. Л.78
4. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф.А.-296.Оп.1. Д.75. Л.3об.
5. ГАРФ. Ф.А.-296. Оп.1.Д.153. Л.18.
6. ГА РФ. Ф. Р-1235. Оп.120. Д.36. Л.322
7. ГАРФ. Ф. А.-296.Оп.1.Д.75.Л. 34
8. ГАРФ. Ф. А-296. Оп. 1. Д. 545. Л. 11.
9. ГАРФ. Ф.А.-296. Оп.1.Д.149. Л.15 об.
10. ГАРФ. Ф.А.-296. Оп.1.Д.285. Л.230.
11. ГАРФ. Ф.А.-296. Оп.1.Д.286. Л.6.
12. ГАРФ. Ф.А.-296. Оп.1.Д.40. Л.53.
13. ГАРФ. Ф.А.-296. Оп.1.Д.445. Л.25.
14. ГАРФ. Ф.А.-296.Оп.1.Д.147.Л.53
15. ГАРФ. Ф.А.-296.Оп.1.Д.40.Л.53
16. ГАРФі Ф. А-296. Оп. 1. Д. 75. Л. 11.
17. ГАРФі Ф. А-296. Оп. 1. Д. 75. Л. 18.
18. Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Повестка дня заседаний. 1919–1952: Каталог / Т. II. 1930–1939. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 588 с.
19. Супрун В. Украинские говоры в России: проблемы их изучения/В. Супрун //Украинцы в России. Историко-культурный портал/ [http:// ukrainistika.ru/st/](http://ukrainistika.ru/st/)
20. Шульга И.И. Украинский вопрос и большевицкая власть в нижнем Поволжье (1923-1933 гг.)/И. Шульга//Україністика в Росії: історія, стан, тенденції розвитку, / За аг. Ред.. Г.А. Скрипник – Київ-Москва-Уфа : вид.центр Уфимської філії МДГУ, 2010 –С. 139-144.

The Ukranization of Soviet period characteristics (20-30-th years) in the Lowlands of Powolzje, one of the Ukrainian traditionally-settled region in Russia are defined in the article.

Key words: education, school, lingual, identity, national.